400 jaar receptuurkunde te Antwerpen

Lezing gehouden tijdens het Congres van de Kring te Maaseik op 4 en 5 oktober 2008

Apr. Guy De Munck

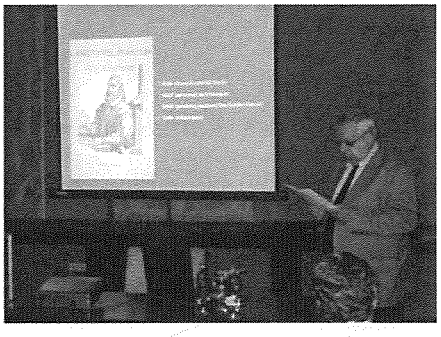

Inleiding

Midden in de 16e eeuw stond Antwerpen aan het toppunt van zijn roem als handelsmetropool en was het met zijn groei van 40.000 naar 100.000 inwoners de tweede grootste stad ten noorden van de Alpen na Parijs.

Naast de lakenhandel, die het van Brugge had overgenomen, de handel in koper en zilver uit de Zuid Duitse mijnen, de diamant- en geldhandel, de kunsthandel in altaarretabels en beelden, was voor de Antwerpse apothekers de aanvoer van specerijen en nieuwe exotische plantengewassen zowel uit het oosten als uit het pas ontdekte Amerika een bron van studie en verrijking van hun therapeutisch arsenaal.

Alle bekende botanici zakten af naar Antwerpen of correspondeerden met hun achtbare confraters. Het grote aantal drukkers, dat zich intussen in de stad had gevestigd en die Antwerpen maakten tot een van de voornaamste productiecentra van de Europese boekdrukkunst, publiceerden hun herbaria en traktaten. Hierbij speelde uiteraard de Officina Plantiniana een bijzondere rol.

Het was dan ook niet onlogisch dat de Antwerpse apothekers midden deze stroom van nieuwe inzichten en producten, binnen hun eigen beroepsgroep naar kwaliteitsverbetering streefden van de door hen bereide en afgeleverde producten.

Het ogenblik was dus gunstig om een receptenboek of voorschriftenboek uit te brengen ten behoeve van artsen en apothekers met voor elke bereiding de *modus operandi secundum artem.*

De eerste receptenboeken

Algemeen wordt aangenomen dat enkel een farmacopee in tegenstelling tot een receptenboek of formularium kracht van wet heeft, wanneer hij is uitgevaardigd 'bij Ordonnantie' door een stadsmagistraat of regering en verplicht moet gevolgd worden bij de bereiding van geneesmiddelen.

Zo is de eerste te Antwerpen gedrukte *"Pharmacopoeia in compendium redacta per Johannem Placotonum"* van 1560 niet de oudste Duitse farmacopee zoals wel eens wordt beweerd maar een receptenboek dat Johan Bretschneider (Placotomus 1514-1574), doctor en professor te Königsberg, nadien stadsgeneesheer te Dantzig, schreef voor een vriend.

In de middeleeuwen waren Antidotaria een verzameling van voorschriften eerst door monniken in de kloosterapotheken en later door artsen en apothekers in hun praktijk gebruikt. Het meest bekend zijn de *Antidotaria Nicolai*, die teruggaan op Arabische en Latino-Arabische werken en die dank zij de ontdekking van de boekdrukkunst in verschillende Europese landen werden verspreid. Door W.S. Van den Berg werd hieraan een studie gewijd in 1917.

De editio princeps van het Antidotarium Nicolai van Venetië uit 1471 wordt in de studie van Daems en Vandewiele uit 1955 over de Noord- en Zuid Nederlandse stedelijke pharmacapeeën als basis aanzien voor alle latere Antidotaria, Luminare, Ricettari, Dispensatoria en Pharmacopoeae.

De eerste druk van het *Dispensatorium* van Valerius Cordus (1515-1544) in 1546, dus na zijn dood

uitgegeven te Neurenberg, is hoofdzakelijk gebaseerd op het Antidotarium Nicolai. Het is dit compilatiewerk dat twee en twintig jaar later dank zij de bewerking door Van Coudenberghe en Lobelius tot een standaardwerk in de Nederlanden en ver daar buiten zal uitgroeien.

De Ricettarii van Firenze

Maar eerst verscheen nog in 1561 bij Plantin het *Antidotarium sive de exacta componendorum miscendorumque medicamentorum ratione libri tres* van Carolus Clusius (1526-1609). (fig.1)

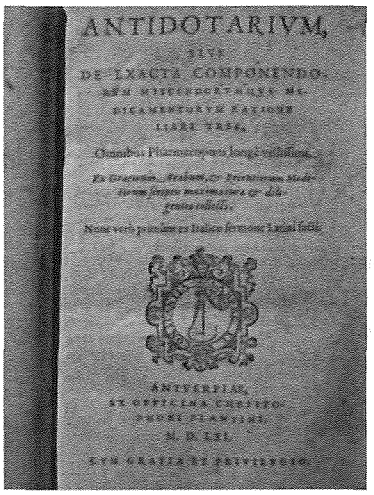

Dit werk is de vertaling van een Ricettario uit Italië dat uit het Italiaans in het Latijn, op dat ogenblik de enige taal der wetenschappen, is omgezet. Op de titelpagina schreef Clusius: *Nunc vero primum ex Italico sermone Latini facti.* Als polyglot – hij sprak immers Frans, Nederlands, Spaans, Duits, Italiaans, Engels en Latijn - had Clusius geen probleem met de vertaling van een boek uit het Italiaans. Er is echter lang gediscuteerd over welke uitgave van het Ricettario Fiorentino het juist ging.

In 1498 verscheen het *Nuovo Receptario Composto dal famossisimo Chollegio degli Eximii Doctori della Arte et Medicina della Inclita Cipta di Firenze*, wat door de Italianen als hun eerste farmacopee wordt aanzien, gezien dit werk werd opgelegd door de Medicis. Er volgden herdrukken in 1550 en in 1567 en 1574, deze twee laatste dus na de publicatie van Clusius uit 1561.

Zowel Van Schoor als Hunger gingen ervan uit dat het Ricettario Fiorentino van 1550 (fig. 2) aan de basis lag van Clusius' *Antidotarium.*

In zijn boek *Charles de l'Escluse, Nederlandsch Kruidkundige* van 1927 schreef Dr Hunger: 'de reden waarom men tot dusver niet in staat is geweest om precies aan te geven, welk boek Clusius eigenlijk tot voorbeeld had gediend van zijn vertaling, moet gezocht worden in de enorme zeldzaamheid van dat Ricettario en speciaal de editie van 1550. Laatstgenoemde uitgave is vrijwel onvindbaar en veel zeldzamer dan het oorspronkelijke boek. De Bibliotheca Nazionale Vittorio Emanuele te Rome bezit echter een der weinig bekende exemplaren dier 2de uitgave (1550) en nu heb ik persoonlijk kunnen vaststellen, dat wij hierin werkelijk het oorspronkelijke voorbeeld hebben van Clusius' Latijnse vertaling'.

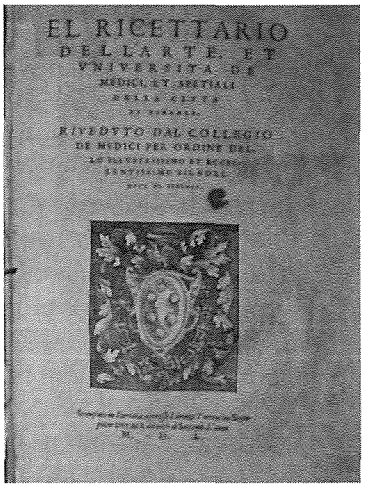

Wat Vandewiele in een kattebelletje deed opmerken: 'wat mis is'(sic) en hij had hiervoor zo zijn goede redenen. Hij bezat namelijk een van de drie nog bestaande exemplaren in de wereld. Verder sprak Clusius in zijn inleidende brief aan Peeter van Coudenberghe over een *Libellus italice conscriptus*, een klein Italiaans boekje, waar het Ricettario een folio formaat is van 35 bij 23 cm. Bovendien schreef hij dat het kort geleden verschenen was (*superioribus diebus*), terwijl het Ricettario dateert van 1550, dus elf jaar voor de publicatie van het *Antidotarium.*

Clusius heeft heel waarschijnlijk het *Ricettario Utilissimo et molto necessario* in handen gehad, dat was uitgegeven in 1560 en met afmetingen van 14 x 7,5 cm, die meer met zijn publicatie overeenkomt. Wel komen de teksten in deze drie uitgaven, van resp.

1548, 1550 en 1560 met elkaar overeen, zodat we mogen concluderen dat het Ricettario van de stad Firenze aan de basis lag van de vertaling van Clusius. Wat meer is: wanneer we de samenstelling bekijken van bv. *Sir.myrtino compositio of Ung.Poluleon Nicolai* uit het Ricettario van 1550 en we vergelijken deze formules met het *Antidotarium* van Clusius van 1561, het *Dispensatorium* van Cordus uit 1568 of de *Leytsman der Medicijnen* uit 1632, treffen wij weliswaar verschillende naamgevingen aan maar wel identieke samenstellingen.
Dit *Antidotarium* is voor Antwerpen vooral belangrijk door de brief die Clusius als inleiding tot zijn boek publiceerde: *Carolus Clusius Petro Coldenbergo Pharmacopoeo Antverpiano Salutem.* Oorspronkelijk had Clusius de bedoeling dit werk door zijn vriend Van Coudenberghe in het Latijn te laten vertalen. In de 16e eeuw was de kennis van het Latijn immers een verplichting om het beroep van apotheker te mogen uitoefenen. Maar Van Coudenberghe liet weten dat hij geen tijd had, omdat hij teveel werk had met zijn apotheek en kruidentuin - of was hij het Italiaans niet voldoende machtig - en dat hij zelf werkzaam was aan een 'opus magnum'. Dit manuscript is helaas nooit teruggevonden. Wel blijkt uit deze brief de wederzijdse waardering die zij voor elkaar betoonden en de betrokkenheid met de drukker Plantin. Clusius schrijft:

> '.....Ik was de mening toegedaan dat ik niet opgewassen was tegen deze taak en niet bevoegd om over deze voorname tak van de geneeskunde te schrijven zoals men van mij verwacht.....Daar ik toen niets te doen had en jij en Plantin bij mij sterk bent blijven aandringen, heb ik getracht mijzelf te overtuigen u ter wille te zijn.....Ik heb de therapeutische eigenschappen van de verschillende geneesmiddelen erbij gevoegd zoals ik die in de literatuur heb gevonden, opdat men van de medicamenten niet méér zou verwachten dan er uit te halen is..... Voor de rest schijnt het mij niet ondoordacht, het gehele werk aan uw wijsheid toe te vertrouwen en er zo goed als het uwe van te maken....
> Je hoeft het alleen maar te overleggen of je het goed vindt, publiceer het dan, zo niet, zand erover.
> Het ga je goed
> Parijs, 1 april 1561'

Van dit werk werden enkele honderden exemplaren verkocht door Plantin. Al bij al heeft dit werk echter geen grote invloed gehad op het farmaceutisch denken in de Nederlanden.

Het *Dispensatorium* van Valerius Cordus

In 1568 verscheen dan bij Plantin het reeds hoger vermelde *Dispensatorium* van Valerius Cordus onder de titel *Valerii Cordi Dispensatorium sive Pharmacorum conficiendorum ratio a Petro Coudenbergo Pharmacopoea Antverpiano, plus quadringenti erroribus liberata atque vindicata.* (fig. 3)

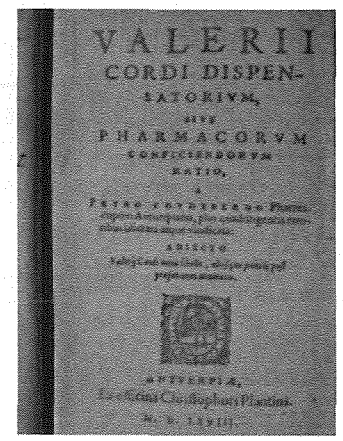
VALERII
CORDI DISPEN-
SATORIVM,
SIVE
PHARMACORVM
CONFICIENDORVM
RATIO,

Nadat het werk van Cordus in Neurenberg, Parijs, Tübingen, Lyon en Venetië was uitgegeven, wenste ook Plantin, die een neus had voor zaken en in dit werk wel brood zag, dit formularium te publiceren. Wel verzocht hij zijn vriend Peeter van Coudenberghe eerst de nodige verbeteringen aan te brengen. Deze kweet zich terdege van zijn taak en bracht meer dan vierhonderd wijzigingen aan. Zijn bemerkingen verwoordde hij bij het begin van het werk als: 'Petri Coudenberghi, in compositiones nonnullas, ac V.Cordi annotationes aliquot, Scholia'. Zijn verdere verberingen duidde hij dan in afkorting aan met: *P.C. Schol.*

Als inleiding publiceerde Plantin een brief van Van Coudenberghe gedateerd: 'Ex Officina nostra Pharmaceutica Antverpiae, Calenda Martiis MDLXVIII' (1 maart 1568) en opgedragen aan de heer Geraard Gramaye Heer van het Graafschap Wezel en mecenas. Peter van Coudenberghe schrijft:

> '...Toen Christophorus Plantin besloten had het boekje van Valerius Cordus, handelend over de bereiding van geneesmiddelen te herdrukken, vroeg hij mij hem alles mede te delen wat aan de editie kon verbeterd worden. Het is immers altijd de bedoeling van deze voortreffelijke man geweest, de boeken die hij drukt, alleen dan uit zijn werkplaats te laten komen als ze onberispelijk en zonder fouten zijn.....Ik heb reeds vroeger bij dit werkje enkele opmerkingen opgeschreven en nooit zou ik aan een heruitgave ervan gedacht hebben. Maar van de andere kant was het niet onmogelijk mijn beste vriend, die er mij om verzocht, niet ter wille te zijn. Om die reden heb ik mij aan de correctie van het boekje gezet..... en ik heb de meeste fouten verbeterd daarbij voegend verscheidene medicijnen die hier nu gewenst worden zodanig dat ik vast geloof dat mijn werk mij goed lijkt. Ik heb mijn bijvoegingen met redenen omkleed en sommige onzinnige beweringen die enkel uit vernieuwingszucht zonder enige reden werden ingelast, weerlegd. Zo ik echter iets heb overgeslagen zal ik dat overvloedig en zorgvuldig behandelen in mijn groot werk over deze materie dat waarschijnlijk eens aan de geneesheren en de apothekers genoegen zal doen en hen van nut zal zijn ...
> Vanuit onze apotheek te Antwerpen op 1 maart 1568.'

Het *Dispensatorium Valerii Cordi* is gedurende de 16e en 17e eeuw zowel in de Nederlanden als daarbuiten het meest gebruikte formularium geweest. Het werd niet minder dan 55 maal heruitgegeven te Antwerpen, Lyon, Leiden, Venetië, Amsterdam, Neurenberg, Rouen, Napels en Rotterdam: hiervan zijn er 41 in het Latijn, 5 in het Frans, 5 in het Nederlands en 4 in het Italiaans. Het heeft zeker tot na 1670 stand gehouden.
Vanaf 1599 bevatte de Leidse uitgave van het *Dispensatorium* naast de verbeteringen van Peeter van Coudenberghe ook aanvullingen door Matthias Lobelius. Dit werk is later verschenen in een Nederlandse vertaling met als titel *Den Leytsman ende Onderwyser der Medicijnen.* De Franse vertaling *Le Guidon des Apothiquaires* wordt toegeschreven aan André Caille.

De stedelijke farmacopees

En zo bleef het *Dispensatorium Valerii Cordi* tot in de 17e eeuw het standaardwerk in zake receptuur. Antwerpen kreeg pas in 1661- zeker niet als eerste stad, want Brussel was ons 20 jaar voor - zijn eerste stedelijke farmacopee, de *Pharmacia Galeno-Chymica Antverpiensis*, niet te verwarren met de *Pharmacia Galenica & Chymica.* Dat is *Apotheker ende Alchymiste ofte Distilleer-konste* uit 1657 gepubliceerd te Amsterdam en om de verwarring volledig te maken te Antwerpen uitgegeven bij Reynier Sleghers in 1667 als het *Nieu, verbetert en vermeerdert Licht der Apotekers en distilleerkonst.* (fig. 4)

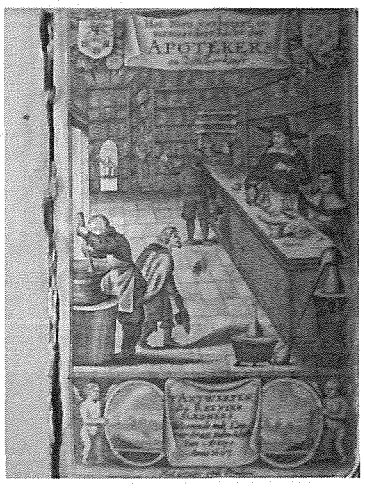

Niettemin beveelt het Collegium Medicum nog in 1669 in zijn instellingsakte dat het *Dispensatorium* tot nader tegenbericht moet gevolgd worden: 'nae de maniere van Valerius Cordus, alles tot der tyt by het voorseyde Collegie der medecyne andersints sal worden geordonneert'.
Bovendien hadden de Antwerpse apothekers geen goed woord over

voor deze eerste stedelijke farmacopee, die uitsluitend door de heren doctores was opgesteld en zo vol fouten stond dat – zo schreven zij aan de Antwerpse Magistraat in 1673 'hij alleen goed was als inpakpapier voor boter en kaas.'
Gedurende de 18e eeuw verviel Antwerpen tot een tweederangs stad. In 1752 stelde het Collegium Medicum dat de Antwerpse farmacopee niet meer voldeed en ordonneerde de Magistraat dat ook het *Dispensatorium Austriaco-Viennense* en de farmacopees van Amsterdam, Parijs en Brussel moesten gebruikt worden.
Even flakkerde binnen het corps de hoop op beterschap weer op wanneer op het einde van de Franse periode in 1812 te Antwerpen *de Pharmacopoeia Manualis a Concilio Medio Praefecturae Utriusque Nethae* als enige provinciale farmacopee verscheen. Helaas maakte de val van Napoleon in 1815 een einde aan die droom.
Aangezien alle verenigingen na de Franse Revolutie waren afgeschaft, waren de apothekers op zichzelf aangewezen en was er van enige eenheid geen sprake. Ze werden evenmin geraadpleegd bij de samenstelling van de eerste *Pharmacopea Belgica* in 1823, die eens te meer een onderonsje van geneesheren was geweest.
Onder Willem I werden ze als paramedici behandeld en speelden bovendien nog het monopolie van de geneesmiddelendistributie kwijt door de erkenning van de cumul door de dokters op het platteland.

SPA: de eerste Antwerpse vereniging van apothekers

De Belgische Omwenteling van 1830 bracht terug hoop op de herwaardering van hun beroep. Zij kwamen echter nogmaals bedrogen uit en besloten dan maar zelf voor hun rechten te vechten. Mede als reactie op de misbruiken en wetsovertredingen die werden begaan door marktkramers, kwakzalvers, kruidenverkopers allerhande, drogisten, zelfs suikerbakkers, stichtten 28 Antwerpse apothekers op 31 oktober 1835 als eerste in het Nieuwe België een vereniging onder de naam Société Libre des Pharmaciens d'Anvers met Prof. François-Mathieu Verbert (1769-1854) als erevoorzitter en Henri-François Siroux (1782-1858) als eerste voorzitter. De Antwerpse apothekers voelden zich niet meer gebonden aan de *Pharmacopoea Belgica* van 1823 en de nieuwe staat België had andere zorgen dan het uitgeven van een nieuwe farmacopee. Deze zou pas in 1840 verschijnen als *Pharmacopoea Belgica. Editio Dordraci.*
Reeds vanaf begin 1836 bediscussieerde men in de verschillende bestuursvergaderingen te Antwerpen de eenvormigheid van bereidingen zoals sirop de belladonne, sirop de morphine, esprit de Minderee, enz.

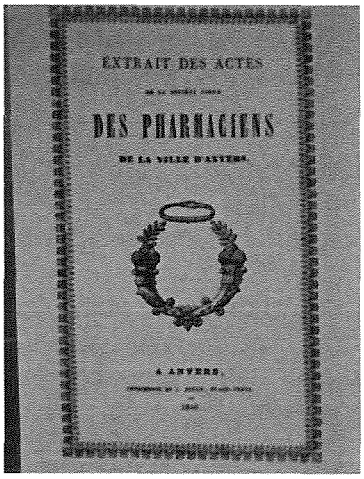
EXTRAIT DES ACTES
DES PHARMACIENS
DE LA VILLE D'ANVERS
A ANVERS

Op 3 januari 1837 werd binnen de vereniging een commissie opgericht met als leden de apothekers Van Den Savel, Schenyck, de toenmalige secretaris Van Eeckhoven en de hulpsecretaris Cordemans. Zij kregen tot taak om voor een aantal formules een uniforme bereidingswijze op punt te stellen. Want, zoals Verbert opmerkte, 'plusieurs dénomination donne lieu à des médicaments officinaux fort différents en qualité'. Op 17 januari 1837 werd het voorwoord mits enkel aanpassingen goedgekeurd en enkele maanden later verscheen het eerste *Extrait des Actes de la Société Libre des Pharmaciens d'Anvers*, (fig.5) een werkje van 12 bladzijden waarvan helaas geen enkel exemplaar is bewaard.
Alle dokters en apothekers van de stad kregen een exemplaar toegestuurd. In 1840 verscheen een tweede, vermeerderde uitgave onder dezelfde naam. Vanaf 1845 brachten de Antwerpse

apothekers een eigen tijdschrift uit, de *Journal de Pharmacie*, dat onafgebroken tot op vandaag verschijnt, nu als *Antwerps Farmaceutisch Tijdschrift.* Deze lange reeks publicaties begon met als eerste artikel de 'Notice sur Pierre Coudenberg, pharmacien à Anvers' door dr Corneille Broeckx, wat aanleiding heeft gegeven tot de oprichting van een standbeeld voor Peeter van Coudenberghe in 1861 op het glacis van de Spaanse wallen, beeld dat later werd verplaatst naar de huidige Plantentuin in de Leopoldstraat.

Ten einde de goede betrekkingen tussen geneesheren en apothekers van de Antwerpse agglomeratie te bevorderen werd in 1877 overgegaan tot de stichting van het Compromis Medico-Pharmaceutique. In 1879 kwam dit samenwerkingsverband klaar met de uitgave van een nieuw formularium met de veelzeggende naam *Compromis*.

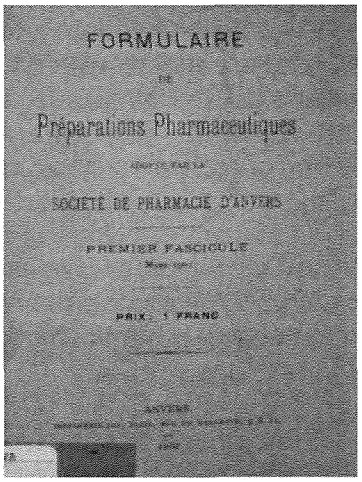

Op voorstel van Apr Arnold Hendrix (1866-1946), voorzitter van 1901 tot 1903, werd beslist een nieuw formularium uit te geven onder de titel *Formulaire de Préparations Pharmaceutiques adopté par la Société de Pharmacie d'Anvers.* (fig.6)

Dit werk verscheen in twee delen resp. in 1902 en 1903. Let wel, dat intussen de Société van naam was veranderd tot Société de Pharmacie d'Anvers, kort genoemd SPA. In 1905 werd dit formularium tot één bundel samengevoegd, herzien en verbeterd door de Aprs. Hendrix, De Ridder en Van Schoor.

Naar het voorbeeld van Antwerpen was in 1842 te Luik de Société de Pharmacie de Liège gesticht, gevolgd in 1846 door de Cercle pharmaceutique de l'arrondissement de Mons. Deze drie verenigingen stichtten in 1846 de eerste landelijke federatie, de Association Pharmaceutique de Belgique, die op 7 oktober 1906 werd omgevormd tot La Nationale Pharmaceutique (NP), de Union générale des Sociétés pharmaceutiques belges, die niet minder dan 38 intussen lokaal opgerichte verenigingen omvatte. Als eerste voorzitter werd de Antwerpenaar Valère Haazen (1854-1931) verkozen, die tevens Hendrix was opgevolgd als voorzitter van de SPA.

De Nationale Formularia

In 1908 gaf de NP het eerste *Formulaire National de Préparations Pharmaceutiques* (fig.7) uit en het laat zich raden welk werk voor deze uitgave model heeft gestaan, want de ondertitel luidt:

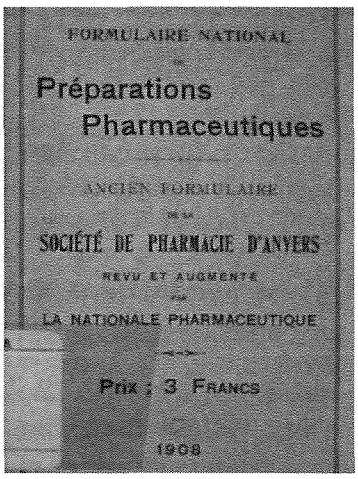

Ancien Formulaire de la Société de Pharmacie d'Anvers revu et augmenté par la Nationale Pharmaceutique Prix: 3 Francs 1908.

Het bestuur van de NP had aan haar vierde sectie o.l.v. Apr Schammelhout, apotheker te Elsene, doctor in de scheikunde en directeur van 'la quatrième section: sciences'- binnen de vereniging waren zes secties opgericht om de farmaceutische problematiek te behandelen- de opdracht gegeven 'de publier un formulaire des préparations plus ou moin usuelles qui ne sont pas inscrites dans la 3e édition de la pharmacopée belge'.

In 1885 was immers de tweede en in 1906 al de derde editie van de *Pharmacopoea Belgica* verschenen. Het is pas vanaf de *Pharmacopoea Belgica Editio tertia* dat de farmacopeecommissie overwegend uit apothekers was samengesteld.

Voor Antwerpen maakte Frans Eyckmans, apotheker te Berchem en

secretaris van de SPA, deel uit van het wetenschappelijk comité dat de uitgave van dit eerste nationaal formularium moest voorbereiden.
In het voorwoord huldigt apr. Louis Van Hulst, Inspecteur des pharmacies, het initiatief van de *NP*: 'c'est l'oeuvre de ces estimés confrères que nous avons la satisfaction de présenter au public pharmaceutique et medical. Constatons tout d'abord, qu'un formulaire national répond à une nécessité actuelle.'
Dit formularium bevatte meer dan 200 gestandaardiseerde formules met instructies voor de bereiding ervan die niet in de farmacopee voorkwamen, plus een aantal reagentia voor de analyse van urine en water. Verder een synoniemenlijst van nieuwe geneesmiddelen zoals Anusol (aambeienzalf op basis van bismuthzouten), Aspirine, Collargol (colloïdaal zilver), Dermatol (bismuthsubgallaat) enz. Tot slot een lijst met maximaal af te leveren hoeveelheden en aanbevolen minimumprijzen.
In de dertiger jaren werd door apr Schammelhout een nieuwe uitgave van het formularium voorbereid. Bij zijn overlijden in 1931 werd zijn werk verder gezet door weer een Antwerpenaar, Oscar Van Schoor, die in samenwerking met de SPA in 1933 de 2de uitgave van het Formulaire National tot een goed einde bracht. Ook op de titelpagina van deze druk werd nog gerefereerd naar het formularium van de SPA
Deze uitgave verscheen eveneens in het Nederlands onder de titel *Nationaal Formularium.*
Na de Tweede Wereldoorlog was er opnieuw nood aan een verbeterd formularium en werd een commissie opgericht bestaande uit afgevaardigden van de Apothekersvereniging van Antwerpen, het Algemeen Apothekersverbond (AAV, een vereniging gesticht na de Eerste Wereldoorlog als reactie op de uitsluitend Franstalige NP) en de Nationale Pharmaceutique. Zij brachten de redactie van dit *Nationaal Formularium 3de uitgave* tot een goed einde, terwijl de uitgave gefinancierd werd door de Algemene Pharmaceutische Bond - Association Pharmaceutique Belge (APB) de nieuwe apothekersfederatie opgericht in 1949, die tot op vandaag alle Vlaamse, Brusselse en Waalse apothekersverenigingen groepeert.
Apr. Jules Bruggeman, Algemene Secretaris van de APB schrijft:'Wie de mening is toegedaan dat een formularium veel van zijn belangrijkheid heeft ingeboet omdat het aantal magistrale bereidingen gevoelig teruggelopen is ten voordele van het aantal voorgeschreven pharmaceutische specialiteiten, vergist zich deerlijk. De verschillende pharmacopeeën geven minder en minder formules aan om meer en meer aandacht te wijden aan monografieën, die de geneesmiddelen beschrijven en die de kwaliteitsnormen aangeven waaraan zij moeten beantwoorden, zodat een formularium meer en meer noodzakelijk wordt.'
In deze losbladige uitgave uit 1954 van meer dan 350 bladzijden werden niet alleen oude formules vervangen door formules op basis van de nieuw beschikbare grondstoffen - het eigenlijke formularium bestaat slechts uit 79 pagina's - maar bevat het ook lijsten met synoniemen, tabellen met maximale dosissen en reagentia.
Hoewel een derde van de commissieleden behoorde tot de Apothekersvereniging van Antwerpen, werd de vermelding naar het oorspronkelijke werk niet meer op de titelpagina vermeld maar in het voorwoord op de binnenbladzijde.
Ook bij de latere uitgaven van 1964 (4e uitgave), 1977 (5e uitgave) en 1988 (6e uitgave) wordt enkel nog in het voorwoord verwezen naar de geschiedkundige oorsprong.
Helaas, oversteeg deze publicatie het oorspronkelijke opzet: het opstellen van een formularium ten behoeve van artsen en apothekers. Uit gesprekken met een groot aantal geneesheren bleek dit boek niet aan hun verzuchtingen te voldoen. Ik vermoed dan ook dat er niet veel artsen dit werk in hun boekenkast hadden staan, laat staan gebruikten.

Antwerpen terug aan zet

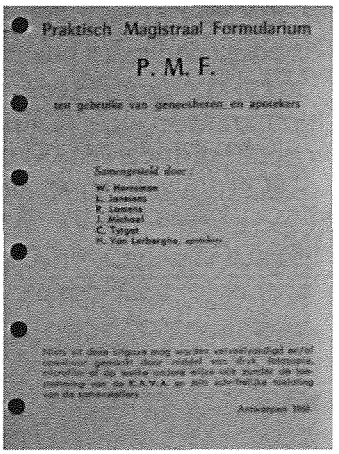

Pragmatisch als ze waren, reageerden de Antwerpse apothekers hierop met het aanmaken van een nieuw magistraal formularium, dat ook praktisch moest zijn: het *PMF, het Practisch Magistraal Formularium* (fig.8) was geboren. De redactie beoogde 'in de eerste plaats de jongste aanwinsten inzake geneesmiddelen op te nemen ten einde de moderne therapie op de voet te volgen en een middel te vinden om de voorschrijvende arts toe te laten met een minimum aan schrijfwerk een verantwoord individueel recept voor zijn patiënt op te stellen.'

Door de samenstellers, de aprs. Coppieters, Herreman, Janssens, Lamens, Michoel, Tytgat en Van Lerberghe, werd het opgedragen in herinnering aan apr. Adrien Toté die de basis had gelegd voor het tot stand komen van het *PMF*, maar de verschijning van de 1e druk op 23 april 1968 niet meer heeft meegemaakt aangezien hij in 1966 te Borgerhout overleed. Ter promotie van het *PMF* werden voorlichtingsavonden ingericht te Antwerpen voor de apothekers maar ook voor artsen, tandartsen en laatstejaars studenten.

De leden van de commissie trokken de boer op naar de andere verenigingen van Vlaanderen, zodat de eerste druk al na 6 maanden was uitgeput. Een tweede druk verscheen nog in 1968 en een verbeterde tweede druk in 1972. Bovendien werd een Franstalige editie uitgebracht in 1969 onder de titel *Formulaire pratique magistral à l'usage des médecins et des pharmaciens.*

Intussen begon het Wetenschappelijk Comité, dat binnen de vereniging was opgericht, al te werken aan de derde uitgave. Het grote succes van dit formularium zat hem, naast het handige zakformaat en de keuze van actuele formules, vooral in de indeling van de formules in tien farmacologische groepen. In vorige formularia gebeurde dit ofwel strikt alfabetisch ofwel per galenische vorm. Wie kent niet de potio opecadrini, een generiek avant la lettre van Ipesandrine siroop (siroop tegen droge hoest) of de potio expectorans cum promethasine, de Phenergan Expectorant siroop (siroop tegen prikkelhoest) of de suspensio chloramphenicoli palmitatis (antibioticumsiroop), speciaal op punt gesteld voor prof. Clara!

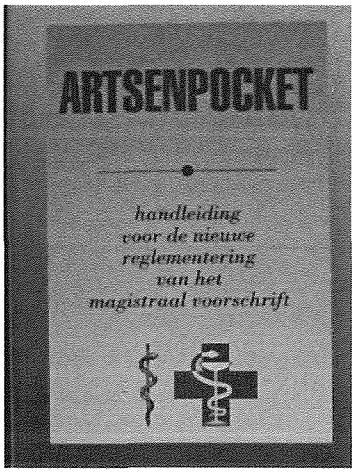

Voor de apothekers was een afzonderlijke katern bijgevoegd met onderrichtingen voor de correcte bereiding. Het *PMF* heeft het helaas niet zolang uitgehouden als het *Dispensatorium Valerii Cordi.* De snel evoluerende farmacologische inzichten, waarbij producten als bromoform (hoestremmer) of de barbituraten (hypnotica) als obsoleet werden bestempeld en complexe bereidingen werden geweerd, en de ravage die Jean-Luc Dehaene in 1984 aanrichtte door de terugbetaling van een groot deel van de bereidingen te schrappen, maakten dat de promotie van het *PMF* werd gestopt.

Als laatste verscheen op 14 november 1991 door nogmaals veranderde terugbetalingsmodaliteiten en voorschrijfregels voor het magistraal en op aandringen wederom van Antwerpen bij APB de *Artsenpocket* (fig.9) onder de redactie van de Wetenschappelijke Dienst onder het voorzitterschap van apr. Francis Nagels, tevens penningmeester van KAVA. Ook hier werd de indeling in twaalf farmacologische klassen van cardiovasculair stelsel over infecties tot dermatologie toegepast samen met de vermelding van de eventuele terugbetaling van de bereiding.

Besluit

Of er nog een grote toekomst is weggelegd voor de magistrale bereiding is onzeker. Feit is, dat dank zij al deze formularia het voor de artsen en tandartsen nog steeds mogelijk is met één lijn aan zijn patiënt een conform geneesmiddel voor te schrijven. De Antwerpse apothekers hebben, geruggensteund door hun vereniging, onbetwistbaar gedurende de voorbije 400 jaar steeds mee aan de basis gelegen van de vernieuwing van de farmaceutische receptuurkunde in de Nederlanden en later in het nieuwe België met als doel eenvormigheid en kwaliteit van de afgeleverde magistrale bereidingen na te streven.

Literatuur

Alg. Pharm. Bond - APB, Nationaal Formularium 3de uitgave, Brussel 1954.

Daems WF en Vandewiele LJ. Stedelijke pharmacopeeën, Mortsel 1955.

De Munck, G. Vandewiele LJ en Wille H. Peeter van Coudenberghe. De natuur als verzamelobject in de 16de eeuw, Antwerpen 1996.

Hunger FWT. Charles de l'Escluse, 's-Gravenhage 1927.

Koninklijke Apotekersvereniging van Antwerpen, Praktisch Magistraal Formularium, Antwerpen 1968.

Van Schoor O. Gedenkboek 1835-1935 Société de Pharmacie d'Anvers, Brussel 1935.

Van Schoor O. L'origine des pharmacopées, Antwerpen 1924.

Vandewiele LJ. Gedenkboek 150 jaar KAVA, Antwerpen 1985.

Vandewiele LJ. Geschiedenis van de farmacie in België, Beveren 1981.

Vandewiele LJ. Welke uitgaaf van het Ricettario lag er aan de basis van het Antidotarium van Clusius, Bulletin Kring v/d Geschiedenis v/d Pharmacie in Benelux 1972: 44.

Wittop Koning DA. De Belgische pharmacopeeën, Bulletin n° 2 Kring v/d Geschiedenis v/d Pharmacie in Benelux 1952.

Apotheker Guy de Munck
Residentie De Ijsfabriek
Kronenburgstraat 27/322
B-2000 Antwerpen